

STERN LÁZÁR: ERKÖLCS ÉS EGYÉN

I.

Az erkölcsöt mint parancsoló és engedelmességre készítő, hatalmat jelentő szokást érezzük első sorban. Nagyjában úgy cselekszünk és azt tartjuk helyesnek, mit embertársaink, kikkel együtt élünk. Az jó, amit ezek tesznek, az rossz, amit ezek elítélnek. Azt is tartjuk, hogy nem lehet az rossz, mit őseink — annyi nemzedék — jónak tartott előttünk. A *mores maiorum*, az ősök szokása nemcsak a jog terén hatalom, hanem az élet minden ágában. Az erkölcsi parancsok régisége is egyik magyarázata erejünknek.¹⁾

Mіндеzt el lehet mondani a vallásról, jogról és a szokásokról. Mindegyikük lényegénél fogva kizárólagosságra törekszik. A vallás nem szeret más vallásokat, a jog nem tűr más jogot, a szokás minden új szokásra gyanús szemmel néz. Ugyanez áll az erkölcsre is. Erejük sokszor nem annyira belső igazságukban van, mint követésük általánosságában, nemzedékek gyakorlata által megszentelt és a velünk közösségben élő emberek ereje által kikényszeríthető voltukban. Ezért kénytelen minden új erkölcs, új vallás, új jogrend, új szokás sokszor véres harcot vívni a régivel, ezért tűnik fel minden ilyen új eszme vagy új gyakorlat, mint valami szörnyűség, mint az isteni és emberi rend felforgatása, ezért vannak vértanúi az újitásoknak. A megszokott mindenki előtt mint igaz és igazságos, mint természetes tűnik fel és a harc csak akkor ül el, midőn az új erkölcs, az új vallás, az új államrend is szokássá válik.

Eletünk a szokás védő és megértető hatalma nélkül a félreértések sorozata lenne. Nélküle az élet mindennapi jelenségeinél se tudnók, miként viselkedjünk embertársainkkal szemben, nem tudnók szándékaikat megérteni, minden cselekvésük rejtély lenne számunkra. Csak a szokás, mely hasonló esetekben hasonló viselkedésre kötelez, teszi lehetővé a kölcsönös megértést, a társas együttélést, a bizalmat, a rokonszenv keletkezését.

Ezért van oly nagy jelentősége minden intézményben mindannak, a mi a rendelkezéseinek megfelelő cselekedeteket vagy érzséket szokásszerűvé teszi. A katonaságnál a fegyelemnek nem más a célja. A parancsoknak reflexmozgásokat kell kiváltaniok a felettes

¹ Guyau: *La morale anglaise contemporaine*, 328—333. old. (Paris, Alacn 1904): „Aussi trouvons nous toutes faites dans notre cernveau comme une série des lois établies d'avance”. Spencer erkölcsi rendszerének fejtegetésénél a fentkifejtettekkel hasonló gondolatmenetnek ad a nála megszokott élénkséggel kifejezést Guyau.

puszta megjelenésének a tisztelet és félelem érzését kell keltenie, — gondolkodás nélkül, sokszor az akarat és meggyőződés ellenére. A lépések ütemének a tömegbe tartozás ellenállhatlan tudatát kell éber tartania.

A vallások a szertartások tömegével hódítanak. Nem — sokszor lázadókat szülő — gondolatokat és érzéseket kíván az egyházi szervezet, hanem cselekvéseket, melyek ugyanazon kedélyhullámzások árját vonják maguk után, a gondolatokat és érzelmeket pedig elaltatják.

Minden hatalmi szervezet ereje végső elemzésben ezen nyugszik. A szokás tehát a társadalom alapvető jelensége. Minden, amit hosszú időn át gyakorlunk, természetszerűvé válik. Észre se vesszük, hogy amit értelmünk a dolgok logikai vagy keletkezési rendjének itél, valójában csak a mindig egyformának ismert, másként elképzelhetőnek sem tartott, megszokott nézetek és cselekvések rendje.

Az egyénnek mindezek ellenére mindig meg volt és meg van ma is a maga külön élete és a közössel, a társadalmival fájdalmasan egyforma cselekvésre mindig csak a közösség mindent lebírónak érzett hatalma, évezredek megszokása, bírja reá. De azért a társadalmi soha sem fogja maradék nélkül uniformisba szoríthatni az egyénit. Ez az igazi lényege a sokszor használt és meg nem értett nietzschei szólamnak, a *Jenseits von Gut und Böse*-nek. Az a *gut und böse*, mit a társadalom annak nyilvánít, de vannak azon túl is világok, van egyéni is a társadalmi mellett.

Valóban minden egyformaságra szóló kényszer mellett sem viselkednek egyformán az egyének. Gyakran más a viselkedésük, mint azt a társadalmi parancsok előírják és sokszor csak a külszint óvják. A társadalom kötelező egyformaságot követel ott is, hol az egyén a maga eltéréseivel szeretne élni. Az egyén érzése és érdeke sokszor fellázad a társadalom kényszere ellen és azt, mint a hazugmondás kötelezettségét érzi, lemondásra kényszeríti ott, hol az egyén érvényesülni óhajtana, gyűlöletre, hol szeretni, szeretetre, hol gyűlölni akarna. Az egyéni és társadalmi eme örök ellentétességéből magyarázhatók a társadalom konvencionális hazugságai, melyek Nordau óta szálló igévé váltak. Innen magyarázhatók a látszólagos érthetetlen ellentmondások, a magasztos erkölcsi elveket hirdető sokszor erkölcstelen gyakorlat. A cinikus, minden emberit és embert leszóló az emberek meleg barátja lehet, Brutus a leglelketlenebb uzsorás, Cato a leglelketlenebb rabszolgakufár,¹⁾ a milliókat áldozó Rockefeller a leglelkiismeretlenebb pénzcsináló (*money maker*), ki emlékirataiban naivul csodálkozik, hogy miért nevezik őt kortársai tigrisnek. Az osztrák alkotmányos aera elején Brestelre a keresetlen, szerény és

¹ Brutusra I. Schmoller: *Volkswirtschaftslehre* II. köt. 199. old. Catora I. Mommsen: *A rómaiak története*, IV. k. 155—158. old.

puritán jellemű pénzügyminiszterre mondták, hogy minden gazságra kész, föltéve, hogy haszna nincs belőle. A londoni vasárnapi templomba járók ünnepi díszben, imakönyvvel kezükben vonulnak mindenki szemeláttára a templom felé és húzódnak meg az istenitisztelet alatt a templom melletti kis korcsmában, hogy az isteni tisztelet végeztével ünnepélyesen, imakönyvvel kezükben menjenek nagy jámboran haza. A világszép Brinvilliers márkinő, XIV. Lajos udvarának díszje, hosszú évek során át gyakorolta magát a vallásosságban és a méregkeverésben. Naponta eljárt a templomba és hetenként megmérgezett egy embert. Vetekedett vele Voisin aszszony, ki a társas lény mintaképe volt.¹⁾ A mi hódmezővásárhelyi Jáger Marink is gyámolította a szegényeket, nagy gyertyákat ajánldékozott a templomnak és sorra mérgezte Vásárhely férjeit és szüleit.²⁾ XI. Lajos a Megváltóhoz fohászzkodott, hogy még csak utolsó fivére meggyilkolásánál segítse meg és soha többé nem fog vétkezni.³⁾ Az egyéni és közös ezen ellentmondásait, összeolvadásuk elmaradását csak a társadalom múltjából tudjuk megérteni. A kezdeti társadalomra kell visszatérnünk, a társadalmi parancsok első megjelenési formáját és továbbfejlődésüket kell vizsgálnunk, ha tisztába akarunk jönni azzal, hogy mi is voltaképpen az erkölcs, miért kerül sokszor küzdelembe és ön fegyelmezésbe annak követése.

II.

A kezdetleges ember első társulásába csak az ösztöneit vitte. Ezek az önfentartásban és fajfentartásban összegeződtek. Nem ismerte a természetet, sem az élő, sem az élettelen. Tele vad önzéssel és fékezhetlen függetlenségi érzéssel, érezte tehetetlenségét mindazzal szemben, mi személyén kívül létezett. Minden ismeretlenben: a sziklában, a fában, az állatban, a felhőben, az égben és embertársaiban ellenséget látott, melyen erőszakkal vagy önmegtartadással, teljes alárendeléssel vélt erőt venni. Ezért szörnyű bizalmatlansága embertársaival, elemi félelme a természet tárgyaival és jelenségeivel szemben. Csekély számú és tisztán az érzékelhetőhöz tapadó szükséglete csekély számú képzetnek nyitott tért. Az egyéni bonyolultság teljes hiánya azonos tárgygyal és jelenséggel szemben azonos érzéseket és gondolatokat keltett benne.

Alapvető érzésük a félelem és bizalmatlanság, alapvető gondolatuk az erőszak és teljes önmegadás. Az ilyen egyének csak úgy maradhatnak együtt, ha ki lesz küszöbölve társaságukból minden ismeretlen, minden, ami egymástól való félelemre, egymás iránti bi-

¹ Hopkins: *The dungeons of old Park's*, chap. II, 17, 23. old. (Tauchnitz).

² Lásd Guyau: *A vallás szociológiája*, 190—191. oldalon felhozott eseteket s az azokhoz fűzött mélyen szántó fejtegetéseket.

³ Michelet: *Revolution française*, II. k. XXVII. old. (Paris, Calmann-Lévy, 1899.).

zalmatlanságra adhat okot. Ez csak az egyéni eltérések elfojtásával lehetséges. Teljes egyenlőségnek kell tehát uralkodni az ily társadalmakban. Létét veszélyeztetné az egyenlőtlenség.¹⁾

Az ily társadalom embereinek viselkedése és külső megjelenésük tényleg egyforma. Amerika vadjairól mondotta Ulloa spanyol bíboros, hogy aki egy vadat látott, az valamennyit látta. Ezen idők emberében nem lehetett ellentét társadalmi és egyéni közt. Az egyén maradék nélkül úgy cselekedett, amint az a társadalomra előnyös volt. Agyában egybeolvadt a társadalmi és egyéni. Részét képezte az egésznek, mint kar a testnek. Nem volt külön élete. Cselekményeiért sem ő felelt, hanem a csoport, a család, a törzs. Erkölcsait és eszméit mindenki készen kapta társadalmától, mely kérlelhetetlenül kiküszöbölte azt, ki gondolatban, érzésben, cselekvésben eltért a többitől. Minden ember tömegember, gondolkodásuk tömeggondolkodás, érzésük tömegézés, lelkiismeretük tömeglelkiismeret. Semmit se biz ez a társadalom az egyén önkényére, az érintkezési formák és szertartások zsarnoki korszaka ez.²⁾

A legkegyetlenebb módon betartott viselkedési szabályok között folyik le tehát a kezdetleges ember élete. Ez szoktatja őt embertársaihoz, ez kényszeríti bizonyosfokú társas cselekvésre, önzése korlátozására, mások iránti bizalomra, egyéni függetlenségét megszorító kötelezettségekre. Ezen parancsokban minden egyformán fontos, mert ahhoz nincs meg a kellő értelmi fejlettsége és tapasztalata, hogy különböztetni tudjon fontos és nem fontos közt. Ezért nincs ezen időkben különbség jog, vallás, erkölcs és szokás közt. Minden törzsi parancs vallás, jog, erkölcs és szokás egyaránt.

Még az ótestamentum is egyforma állami és vallási szankció alá helyezi a mosakodások elmulasztását és a lopást, a könyörületesség szabályait és a földművelés módjainak betartását, a nemek viszonyát és az illemszabályokat. Hamurabi a pénznemek értékét és az öltözködést, a kamatlatat és az érintkezési formákat egy kódexben szabályozza.³⁾

Manu könyve a hinduk sokszor magas szárnyalású gondolatai mellett megtiltja azt, hogy nedves lábbal feküdjenek le, hogy salá-

¹ Alapvetők e részben ma is Lubbock s Tylor ismert munkái. Bagehot: *Physics and politics* c. műve, Spencer *Sociology* I. kötete és Ethikájának I. kötete; 1. még Westermarck *Ursprung u. Entwicklung der Moralbegriffe* I. k. 3., 4., 5. fejt. és Lang *Mythes, cultes et religions* c. művének 3. és 4. fejezeteit, végül Ratzel 3 kötetes *Völkerkunde*-ját.

² Westermarck: *Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe*, I. k. 3. fejt. 99—100. old.; 4. fejt. 138. és köv. old. — Bagehot, id. m. 171—176. old. — Ratzel: *Völkerkunde*, Einleitung.

³ Mahler: *Babylonia és Assyria*, II. fejt. kiül. 104—130. old. (Akadémia 1906).

tás tálban mossák lábaikat, elrendeli hogyan kell a halotti tor tésztáját készíteni és meghagyja, hogy azt forrón kell tálalni.¹⁾ Ratzel nagy néprajzi művében a samoak törzséről közli, hogy a szerelmes levél tartalma is törzsileg van szabályozva.²⁾ A régi emberáldozatokkal élő Mexikóban az isteneknek azokat áldozták, kik nem tartották be kellőleg a szokásokat, az újítókat, az ellenzéki érzelmeiket.

Peru elég fejlett kultúrája dacára tudjuk, hogy az Inca legcsekélyebb parancsának be nem tartása halálbüntetéssel járt.³⁾ Olvaszuk, hogy azt a beteget, ki a csoport varázsoló emberének, orvosának véleménye ellenére felgyógyul, megölik. Nem szabad szerintük senkinek sem mozogni, ha a csoport pihen. Bizonyára ez a magyarázata látszólagos lustaságuknak, nem szeretik a fölösleges és félre-magyarázható, tehát veszéllyel járó mozdulatokat. Előttünk furcsa, hogy mindenkinek meg kell botlani, ha a törzsfőnök megbotlik.⁴⁾

Gyermekkori kedves olvasmányaink voltak a Cooper-regények, a Börharisnya, az Utolsó mohikán. Milyen mély benyomást tettek reánk az ünnepélyes és kimért szertartások közt élő indiánusok! Mac Kinley, a híres északamerikai köztársasági elnök, egyik estélyére meghívott indiánus főnökről azt írták másnap a lapok, hogy az estélyen ő volt az egyetlen gentleman. Ünnepélyes komolysága, méltóságteljes magatartása méltán kiemelte őt a zajos és nyugtalan társaságból. A fidsi szigetek törzsfőnöke lándzsával szúrja le, ki nem elég mélyen hajol meg előtte és a szertartások be nem tartásának bűnét sok ujj nélküli kéz árulja el. Ezen időkből örököljük az üdvözlések és szertartások nagyratartását. I. Miklós orosz cár, ki Leuchtenberg herceg esküvőjén imáját félbeszakítva családtagjaihoz és udvari méltóságokhoz szaladgál, hogy a szertartások körül elkövetett hibáikat kiigazítsa, ezen idők szellemi örököse. Az állami hatalom megszemélyesítőjének életmódja kapcsolódik legszemléltetőbben ma is ezen legrégebbi időkhöz. Az államfő udvara őrzi meg ma is leghívebben ezen régmúlt idők emlékét. Az udvari szertartások formáját és módját a fejlődés befolyásolta, de fontosságukat nem. Azok be nem tartása ma már nem erkölcstelenség, de sokszor végzetes következményekkel járó hiba.

Ezért egyformák és belső forradalomtól mentesek a kezdetleges társadalmak. Ezért mozdulatlanságuk, ami egyik legalaposabb ismerőjüket, Maine Henriket, a nagy angol jogászt azon panaszos megjegyzésre bírja, hogy az ilyen társadalmak haladása kivétel, visszamaradásuk szabály.⁵⁾

¹ Bouglé: *Le régime des castes* (Paris, Alcan, 1908.) 158. old.

² Ratzel: *Völkerkunde*, II. Je 183. old.

³ Spencer: *Sociologie*, III. köt. 9. old. (Stuttgart, 1869.).

⁴ Bagehot, id. an. 244. old.

⁵ Maine: *Ancient Law*, dhap. II, 22. s köv. old. (London, Murray, 1894.)

A mai jogtudomány műszavát alkalmazva ezen időkre: minden szokás közjogi. Minden kötelezettség és semmi se jogositvány. A felkelés és lefekvés, az étkezés, az öltözködés és üdvözlés, a társas összejövétel, a mozgás módja és ideje mind kötelező formákba volt öntve, melytől eltérés nem volt lehetséges. Ezen korok erkölcsbe a köz iránti önfeláldozásban merült ki, az egyéni bátorságban és igénytelenségben, a közös szabály előtti meghódolásban, a törzsérdek ösztönszerű imádatában. Előttünk érthetetlen perverzitásnak tűnik fel a vadember gyönyörteli ábrándja, hogy halála után húsából a törzs előkelői fognak lakmározni. A közösség fennmaradása az egyedül fontos, az egyén egészen közömbös. A feltétlen egyéni önfeláldozás korszaka ez. A Mucius Scaevolak, a Horatiusok, a Winkelried Arnoldok, a Dugovics Tituszokban ezen idők nevelése élt, a sovinszta hazafi, a híres angol kiszólás, a *my country — right or wrong*, azon közjogi fikció, hogy az államfő csalhatatlan és így nem felelős, mind ezen idők tudattalan tradícióiból táplálkozik.

Az őskor igazán jól oldotta meg feladatát és ha a társadalmak nem érintkezhetek volna egymással, az egyén teljes elfojtása, a tökéletes kommunizmus, a hangya vagy a méh társadalom lett volna az emberi fejlődés csúcspontja.

A csoportok közti érintkezésnek kellett tehát valamilyen formában bekövetkezni, hogy a továbbfejlődés lehetővé váljék és az egyéni lélek teljes és végleges elfojtásának veszedelme e kerültessek.

Háborús vagy békés kiválás útján keletkezett rokoncsoportok közti érintkezés egyaránt maga után vonhatta az egyik csoport fölényét, a másik alárendeltségét. Az első ilyen viszonylatot csökevényes állami élet követte. A győző a maga rendjét kényszereszközökkel támogatta a legyőzött csoporttal szemben. A társadalmi parancsok közös tömegéből így váltak ki ezen kényszereszközök, mint jog és vallás. Mint a győző állami joga és állami vallása. A jog mint a győző akarata az emberekkel, a vallás mint a győző akarata a természettel és annak jelenségeivel szemben. Így a győző akarata mindig mint a primitív istenség akarata jelentkezik. Az akkori idők Napóleonia már akkor megállapíthatta volna, hogy az istenek az erős zászlóaljakkal tartanak. A legyőzött csoport rendje elvesztette a társadalmi kényszer támasztékát, de nem a belenevelt törzsi szokás hatalmát. Kemény hatalom volt az is, melytől nehéz volt az elszakadás. A közös szokás, a közös félelem és közös ragaszkodás azonos tárgyai által összetartott legyőzött csoportbeliek közelebb-állóknak érezték magukat egymáshoz és azonos válaszfalakat érezték maguk és a győző csoportbeliek közt. Közös védeni és rejtegetni valójuk volt és durva szívékből, kicsi értelmükből mégis kicsirázott valami gyöngédebb, a fizikai kényszeren felül álló, a későbbi erkölcs magja, amelyet átmentettek más kedvezőbb korokba.

Azon tényezőket, melyek az ily kezdetleges érintkezés során a

csoportlélek átalakulását és az egyéni előtérbe nyomulását lehetővé tették és tovább fejlesztették, a következőkben iparkodom vázolni.

A győző és legyőzött csoport egymás mellett élt és a helyi község fizikai ténye megszokottá tette az eltérő erkölcsű és szokású emberek látását, előkészítette a lelki kapcsolódásokat, szelídítette a félelemérzést és bevezette az érintkezés lehetőségét.

Ehhez járult a győzelem hatása a kezdetleges emberre. Hiszen a siker még ma is sóik mindent igazol; a kezdetleges ember logikájának — mely a helyes és nem helyes belső ismérveinek mérlegelésére képjelen volt — egyedüli támpontját képezte, ősi szokásainak minden erőteljessége dacára is azok helyességének cáfolatát érezte az ellenséges csoport győzelmében.

A régi szokásoktól való eltérést támogatta az erő előtti behódolás elkerülhetlen voltának ősrégi hagyománya is. így a kezdetleges ember lelki szervezete és a fölényben levő csoport által alkalmazott erőszak lassú átalakulást készített elő. A legyőzött csoport gyöngébb egyénei a maguk csoportrendje mellett önként alkalmazkodni kezdtek a győző rendjéhez és ezzel befolyásolták az erőteljesebb egyének egyik részét, míg másik része eltéréseket kezdeményezett a maguk és az uralkodó társadalom csoportrendjétől és a szabályoknak azoktól bármily jelentéktelenül is eltérő új rendjét alapította meg. Itt hajthatott ki valahol az egyéni, mely elsősorban dacolt a csoportszokások erejével, elsősorban újított. Viszont a fölényben levő csoport is kénytelen volt öröklött és megszokott élet-, gazdasági és katonai rendjén a legyőzött számára, gazdasági rendjére és fejlettségére tekintettel változtatásokat eszközölni, újítani.

Ezzel azonban az ősi egyszerűsége és egyformaságon csorba esett, a társadalom képzetköre bonyolultabbá vált, több lehető igazság került forgalomba, melyek közt szivárgások, áthasonulások váltak lehetővé. A legyőzött csoport a győző munkarendjével, gazdasági életével is összeforrott, szükségleteik azonos változásoknak lettek alávetve, mindkét csoport érintkezése viszont oly közelivé és mindennapivá vált, hogy a győző sem vonhatta ki magát a legyőzött szokásai alól. Bizonyos kímélettel kezdett tekinteni a legyőzött hagyományaira, ezeket részben magáévá tette és részesítette az állam politikai és vallási védelmében. Ezért az a sajátságos tünet, hogy a legrégebb törvénykönyvek a kegyetlenség és kíméletesség, a türelmesség és türelmetlenség tarka keverékét mutatják a legyőzött törzsbeliekkel szemben. Az ótestamentumnak humánus intézkedései mellett vannak vérrel írott lapjai, Hamurabi kódexe a jogvédelem közös volta mellett éles különbséget tesz győző és legyőzött csoporttagok között. És mekkora különbség van e részben Drako és Solon törvényei között.

A legyőzött csoportban keletkeztek az együttérzés, a kölcsönös támogatás és rokonszenv érzései. A vonzódás nem lehet külső erőszak terméke, letűnt messze múltból eredő lelki azonosság tudatalatti

kötéleke önkéntes együttérzést idéz fel az egysorsú egyének lelkében. Ezen új erkölcsi érzések tehát a közös múltban gyökereznek, azonos csoportszokás gyümölcsei és annak védelmében élnek. Az egyén nem a maga lelkéből merítette azokat, vakon aláveti magát ezen új érzéseknek, mert azokat a csoport érzéseinek tudja. Kötelező erejük csak a csoporthoz tartozókkal szemben van. Mind rabszolgái a törzsi szokásoknak, melyektől a törzs és saját személyének veszélyeztetése nélkül nem térhet el senki. Erősen egyformáknak kellett még ezen társadalom embereinek is lenni és így a kezdeti győző és legyőzöttből álló csoporttársadalmat az egyformaság mindig megújuló veszedelme fenyegette.

Ezen egyformaságot csak újabb győzelmek és újabb alávetések útján kibővülő összetettebb társadalom változtathatta meg. Csak oly társadalom, melyben nem két, hanem sok szokásrend befolyásolta egymást. Csak így emancipálhatta magát az egyén csoportjának állandó ellenőrzése és kényszerítő hatalma alól. Csak így állott rendelkezésére több gondolat- és érzéssorozat. Valóban, ha a mai kezdetleges összetételű primitív népek lelkét összehasonlítjuk az ókori nagy semita birodalmak, Egyiptom és az ősi Kína érzésvilágával, erkölcsi rendjével, mennyivel dúsabbak, szövevényesebbek, emberesebbek ezen régi birodalmak emberei.¹⁾

Az ótestamentum Hamurabi törvénye, Manu könyve fényes bizonyítékai ezen korok erkölcsi haladásának és ha a mai európai erkölcs alapjait mégsem ezen társadalmakban kell keresnünk, ennek okát társadalmi összetételük sajátosságában találjuk meg. Ugyanis ezen társadalmak minden egyes csoportja folytatta még külön csoportéletét. Számtalan csoport élt ugyanazon állami kapcsolatban, ugyanazon jogrend és vallás kényszere és védelme alatt, de nem olvadtak össze, mindegyik külön csoportszokásait gyakorolta. Csak csoportjának védelme alatt érintkezhetett az egyén más csoport egyénével. A zsidók telepítésénél a babiloni és perzsa király jól vigyázott, hogy egy helyre telepíttessenek és a többi törzsektől elkülönítve törzsi berendezésüket és szokásaikat épségben tarthassák.²⁾ így élt minden törzs a maga helyén egybeforrva a maga régi szokásaival és elkülönítve a többi törzstől. Más csoport embereivel

¹ Giles: *The civilisation of China*, II., III., V. fejelet. (London, Williams 1911.) Mahler: *Babylon és Assyria*, 96—103., a családi életéről 136. s köv. old. A vallási fogalmakat, a tudomány fejlődését tárgyalják a IV. és VI. fejezetek. Duncker: *Az ókor története*, az egyiptomiakról I. k. 203—316. old.; a febyloniakról II. köt. 254—264. old.; az assy rákról 67—75. old.; a perzsákról IV. köt. 131—134., 151—154., 187—212. old.

² Duncker: *Az ókor története*, 2. köt. 495. old.

³ Graetz: *A zsidók története*, I. köt. 499. old., II. köt. I. fejelet. s VI. fejelet. s köv. old., hol a Júda területéből kiszakított 3 város miatt keletkezett mozgalmakat ismerteti.

szemben tehát hiányzott az érintkezés szabadsága és elfogulatlan-sága. Ha számtalan törzs élt is egymás mellett, számtalan eltérő szokásnak hódoló emberek érintkeztek is egymással és befolyásolhat-ták egymást, az nem lehetett nagyon mély és nem hathatott nagyon termékenyítőleg, mert az egyének törzse által mindennapi és állandó ellenőrzése minden külső befolyásoltatás ellenére győzelemre segí-tette a csoport belső erkölcsét és válaszfalat képezett a többi cso-porttal szemben. Ezen államok egymástól idegenkedő embercsoportokból voltak összetételű és hiányzott belőlük a belső összetartás, ezért következett be minden hatalmuk és gyors terjeszkedésük dacára hirtelen összeomlásuk.

A hosszú együttlakás, együtteselevés az ellentéteket bár letom-pította és fejlesztette a korábbi társadalmakhoz viszonyítva a cso-portközi érzéseket, de a mindezek eredményét képező összetartás, kötelességérzet, az ősköz-höz való ragaszkodás, az ősi szokások meg-bebecsülésének és rokonszenvének erkölcsi érzései ezen társadalmak-ban is túlnyomólag csak csoportérvénnyel bírtak, a közös emberi megbecsülését és az abból fakadó erkölcsi érzések skáláját a törzsi kapcsolatot épségben tartó társadalom nem eredményezhette. A po-zitív és negatív jótékonyosság, az adakozás, a bántalmaktól való tar-tózkodás, a kíméletesség és szabadság általános emberi érzései ezen társadalmakban még ismeretlenek voltak. A kezdetleges keménység és elzárkózás legyőzhetlen erősséget bírt a törzrendszerben. Az er-kölcs finomabb és gyöngédebb szerve: a törzsön felüli egyén még ki nem alakulhatott.

A csoportköteléknek kellett összetörnie, egyéneknek kellett tel-jes szabadságban egymás mellé helyeződniük, mielőtt arról lehetett szó, hogy az erkölcsök különbözőségeiből új, tökéletesebb erkölcs és egység fejlődjék. Csak ily úton válhatott lehetővé, hogy az egyén elfogulatlanul, életét és társadalmi létét fenyegető veszély nélkül álljon szembe mindazon szokásokkal és nézetekkel, melyekkel a számtalan törzs²⁾ összetételéből álló társadalomban találkozik. Ezt a lépést *tette* meg Görögország Solon és közvetlen utódai idejében.³⁾

¹ A minden egyes görög államot összetevő néptörzseket szemléltetően sorolja fel Willamowitz-Moellendorf *Staat u. Gesellschaft der Griechen*, 17—25. aid. (Berlin, Teubner 1910.)

² Fustel de Coulanges: *Az ókori község*, II. k. 135. s köv. old. A gens jogi és erkölcsi jelentőségéről III. könyv 3. feje. Az átalakulás raj-zát IV. könyv, 5—8. fejezeteiben. — L. még Willamovitz id. m. 95—99. old. — A phylék elvesztették törzsi jellegüket és területivé váltak. — L. még Tarde szellemes megjegyzéseit a város alakulásnak a törzsi köteléket meg-szüntető s az egyéniséget szabaddá tevő hatásáról a görög s római világ-ban, *Les transformations du pouvoir* (Paris, Alcan, 1909.) 97. és 112. old. és Tarde *Les lois de limitation* 369. old. (Paris, Alcan, 1906.) a Solon után lábrakapott individualizmusról.

Szétért a törzsi köteléket, a phyle-k, phratría-k és gens-ek történelmi alakulatait és bennük megtestesített egyedül kötelező csoportszokások konzervatív erejét. Feloszlott a régi családi és törzsi szervezet, megszűnt közjogi állásuk és hivatásuk. Kötelékben nem élő egyének kerültek egymással érintkezésbe, az eddigi érzésektől áthatottan ugyan, melyek azonban egyéni különbségekből és nem családtörzsi parancsból nyerték továbbfejlődésük mikéntjét. Solon előtt Hesiodos még az ősi tisztas csoportszokások dicséretét zengi, de Sokrates már merész újtó, ki a régi szokások romjain hirdeti a saját és embertársai megismeréséből kiinduló jó emberek erkölcsét. A régi nézetek és csoportok sokáig ellentállottak az új alakulásnak, nagyon mélyen be voltak ágyazva a csoportban érezni és gondolkozni tanult emberek idegeibe, erős, szívós harc útján lehetett az emberekbe az új igazságot belénevelni, nemzedékeknek kellett annak fényéhez szokni, míg a régi csoportigazságok helyébe léptek és társadalmi hatalmakká váltak. Sokrates vértanúhalállal fizetett, mert lebecsülte a régi csoportézés erejét. Sokrates közvetlen elődei — a sophisták — simulékonyabb formában még merészebb tanokat hirdettek. Egészen modernül hat Protagoras ama kijelentése, hogy minden igazság mértéke az ember. Hypermodernül, a szkepticizmus legmetszőbb formája gyanánt azon másik kijelentése, hogy minden állítás igaz, de épen olyan igaz annak ellenkezője is.¹⁾ Az erkölcsi érzések hihetetlen meggazdagodása következett Solon után. A férfi és nő viszonya kifinomul, kölcsönös szellemi befolyásolás lehetővé válik. Hiszen sokan hitték, hogy Perikles, a nagy államférfi és még nagyobb szónok beszédeinek egy részét barátnöje, Aspasia készítette. A gyermek és szülő, különösen az anya közti viszony meg-nemesül, a szegény polgár segélyezése, az ember és ember közti különbségek lassú letöredezése, az emberiség fogalmának lassú kialakulása tölti be e korok történetét, mely a stoikusokban tetőződik. A görög jogélet minden kötöttségtől mentesül, az athéni bíróságok egyforma jogot szolgáltatnak mindenkinek, — még az állam kötelékén kívül élő idegennek is, — a törvény fölé állítják az életet, a bírói gyakorlatot.²⁾

A római jog a kötött csoportjogból a természeti jog, a *jus naturale* magaslataira emelkedik, a csoportjog merevségéből a társadalmi érzés és jogegyenlőség simulékony eszközévé válik. A rab-szolgaság eltörlése előtt állott Róma a stoikusok idejében, a császárság virágkorában, az Antoninusok és utódaik alatt.

¹ Lange: *Geschichte des Materialismus*, I. köt. 26—51. old. (Leipzig, Baedeker 1902.) — Fustel de Coulanges id. m. 5. k. I. fejt. 535—536. old.

² Willamovitz: id. m. 113—114. old. — Gerlich: *Theorie u. Geschichte des Kapitalismus*, 161—164. old. Fustel de Coulanges id. m. IV. könyv 3. fejt. a görög római jogfejlődésről; továbbá V. k. 1. fejt. 539—542. old. s a 3. fejt. — Lecky: *Sittengeschichte Europas*, II. köt., 243—262. old.

Az egyéniség ily erőteljes érvényesülésének meg voltak az árnyoldalai. A lassan elhaló törzsi együttérzés helyébe nem lépett más közösségi kötelék az egyén lelkében. A Római birodalom vége felé ridegen, a legkíméletlenebb versenyben állott egyén egyén mellett és az egyén felszabadítására törekvő nagy lendületben elhalványult a közösségi kötelességek tudata, az egyének egymás iránti kötelességeinek érzése pedig ki nem virágozhatott. Maga után vont a gyöngék elnyomását az erősek által, a kölcsönös rokonszeny érzését pedig gyöngítette. Maga után vont a társadalmi összetartás és állami érzés — a hazaszeretet — majdnem teljes megszűntét. Római polgárságára — *civis romanus* voltára — senki sem volt már büszke. A földművest elszakították földjétől, az ipar levetkőzte családi formáját, de még nem tud elhelyeződni újabb formában, a családi élet meglazult, a mindennapi élet nyugalmissága megszűnt, bizonytalanná vált minden, a foglalkozások, a nézetek, az érzések, az erőseknek nem voltak kötelességeik, a gyöngéknek nem volt támaszuk. Lehetetlen megindulás nélkül olvasni a családi élet szétszakadását, a szülők és gyermekek elidegenedését, lehetetlen megrendülés nélkül olvasni mindenki megfutamodásáról kötelességei elől, minden egyén félelmetes elszigeteltségéről.¹⁾

Az erős részéről fenyegető veszély kényszere, az ősi csoport érzés ösztöne a pusztulásnak induló gyöngéket, majd a hasonfoglalkozásúakat egyáltalán újszerű, az elpusztult törzsi érzéstől eltérő védelmi csoportok alakítására bírta. Az iparosok és kereskedők céhszerű, a földbirtokosok és munkásaik jobbagyszerű formákba tömörültek. Róma és a birodalom nagyobb városaiban százszámra keletkeztek ipari és kereskedelmi egyesülések külön szabadalmakkal és szokásokkal. A földművelés terén a *colonus*-ok, a *laeti*-k, a *deditici*-k, ezen valósággal röghöz kötött munkások szabadságuk szerződészerű korlátozásával biztosítják maguk számára a földet és a birtokosok védelmét, ezek viszont a munkásokat.

A római világban megindult ezen folyamatot előmozdította, majd végleges diadalra segítette a letelepedett germánok törzsi rendje. Mintegy félúton közeledtek egymás felé, mind a kettő segített felépíteni a középkort, az egyén nagyobb lekötöttségével, a szabályok nagyobb uralmával. A római és germán élet közt a nyugat római birodalom bukása idejében egyébként sem volt már meg az a nagy ellentét, mint azt Tacitus után vélnők.

A Rómával való évszázados érintkezés eltüntette a germán primitívséget, enyhítette a törzsi szellem merevségét és felszabadította a germán egyént.

¹ Gibbon: *The decline and fall of the Roman empire*, II. k. 324—335. old. (London, Warne, 1898.) — Fustel de Coulanges: *L'invasion germanique*, Livre 1, chap. XII és XIII. (Paris, Hachette, 1904.).

Egészen véve inkább hasonlítottak a rómaiakhoz, mint Tacitus korabeli elődjeik és így alkalmasabbakká váltak arra, hogy befolyásolhassák a római társadalmat és egyéneit.

A franciák nagy történetírója, Fustel de Coulanges a germán invázióról szóló művének legfényesebb lapjain eleven és megkapó rajzát adja ezen átalakulásnak. Világosan érteti meg, hogy nem hódításról, hanem régóta egymás közelségében élő, rokon fejlődési irányt uraló népek teljes egybeolvadásáról van szó abban a történelmi eseményben, mit az iskolai történelem népvándorlásnak, a Nyugatrómai birodalom germán népek által történt meghódításának nevez.³⁾

A további fejlődés helyreállította az állami és társadalmi együttérzést, a hasonorsúak kötelező csoportba szerveződését, a családi élet megbecsülését. Az egyének egyén iránti viszonyába belevitte a kölcsönös köteleességek tudatát. A családtagok jogait és kötelesegeit erőteljesebben biztosította. A széthúzó egyéniségi érzés helyébe a családi közösség összekapcsoló tudatát léptette. A hasonorsúak egyesülésébe a feudális birtokrend és a céhek révén belevitte a hűség, a hivatási tisztesség, a becsület fogalmát, mi az előző tisztán az egyénre bízott gazdasági rend mellett új erkölcsi fogalmakat jelentett. A jobbágy rendes munkával, hűséggel és engedelmességgel tartozott, a birtokos védelemmel, igazsággal és jóakarattal. Az egyének közé és fölé helyezkedett a közösségi érzésnek ezen újabb — az őskorétól eltérő — középkori alakulata.

Ezzel megszűnt az egyén kötelességnélküli jogaiban mutatkozó ridegség. Az egyének korlátlan versenyét rendi szabályok korlátozták gazdasági és szellemi téren egyaránt. A rendekben élő egyéneknél új erkölcsi érzések keletkeztek, az alázatosság, engedelmesség, védelmi és jótékonyági kötelezettségek erősítették a társas érzést. Az a kötelesség, hogy az egyén gondoskodjék az arra szoruló egyénről, a jótékonyág egyéni és társadalmi formája a középkor ezen irányának gyümölcse. A számos alapítvány, mely ezt a célt szolgálta — a kórházak és menedékházak építése — mind társas tartalommal gazdagította az előbb egészen magára gondoló egyént. Mutakoztak ugyan az ókorban is kezdeményezések, de ezek soha sem váltak társadalmi kötelességekké. E mellett a vallási rajongásból kisarjadzott minden nagy eszméért való közös rajongás képessége, mi az

¹ Fustel de Coulanges: id. m. 306—311. old. A germán törzsek Rómát tekintették hazájuknak. Majd a törzsi szokásoknak rómaivá hasonulását, az ellenszenv érzésének teljes hiányát bizonyítja 316—322. old. „Pour les Germains d'alors l'ennemi héréditaire c'est le Germain”. A hódítási szándék hiányát bizonyítja 357—365. old. Chlodvig hódításait elemzi 429—494. old. (Haichette, Paris, 1904.) — L. még Gibbon: id. m. II. 560—561. old. a frankok és rómaiak viszonyáról. — Bryce: *A római szent birodalom*, III. feje.

egyén belső elszigeteltségében kihangzó Római birodalomban veszendőben volt.¹⁾

Megmentette a hazafiság érzését, az egyéni tökéletesség mellett a társadalmi tökéletesség iránti vágyat is újra ébresztette. Az erkölcsi parancsok finomságai, ezerszerű egyéni változatai csökkentek, inkább kötelékekhez, csoportokhoz szóltak, egyház és jog útján kikényszeríthető parancsok rendszerévé váltak, éles ellentétben a stoikusok és az őskori kereszténység szabadságon alapuló, kényszeren felül álló erkölcsével. Az egyén elhalványult felelőssége mellett ott látjuk megint a csoportfelelősség élesebb körvonalait, a családot, a faluét, a törzsét, a régi, letűnt őskor emlékeit.

Mindenütt a közösségen fekszik a hangsúly az egyénnel szemben. Az elszigeteltségben élő egyént a középkor nem ismeri. És sajtósága, hogy bölcsészetében az erkölcstannak nem jutott hely. Az egyén szabadsága lehet csak forrása oly erkölcsi rendszereknek, minőket az ókor végén a nagy görög bölcsészek, a stoikusok, Epikur termeltek. Az egyén középkori kötöttsége, isteni és jogi parancsok által határoltsága mellett az erkölcstannak kevés mondani valója volt az egyénhez. A középkor erőteljes közösségi érzéseket, állami és társas kapcsolatok köteleltségeinek tudatát gyökerezettette meg az emberekben.²⁾

A római világ öröksége, az egyéniség érzés azonban nem halt el. Minden rendi szervezet ellenére ezer forrásból frissült az fel. Az egyházból, mely a keresztény ember egyenlőségét hirdette, az azonos hivatásban élők nemzetközi vonatkozásaiból, az előkelő családok nemzetközi elterjedtségéből, mely lehetővé tette, hogy más világot is ismerjen a magáén kívül.

A középkor erős közösségi szervezete tehát nem ölhette el az egyénit. A közösségekbe való simulás kényszere mellett mindig élt az az alól való szabadulás egyéni vágya. Ez akadályozta meg a rendek kasztszerű megkövesedését. A kínaiaknál senki sem tartozhatik 26 nemzedéknél tovább előkelő osztályba, minden egyes nemzedék rangban egy fokkal alacsonyabb az előzőnél. Amit Kínában az ősi egyenlőség eleven érzése akadályozott meg, az érte el a középkorban az átöröklött egyéni érzés lázadása a társas kötelékek szigora ellen. A középkor végén érintetlen az ókori fejlődés eredményét képező egyéniség, de sok tekintetben nemes tartalommal egészül ki. A középkor kohójából izzott ki az intenzív összetartásnak, osztályköteleltségeknek most már hagyományt képező tudata³⁾.

¹ Lecky: *Sittengeschichte Europas*, II. köt. 58—68. (Leipzig, Winter 1879.)

³ Bezold: *Staat u. Gesellschaft des Reformationszeitalters*, 87. és köv. oldal.

³ Engels: *A német parasztforradalom*, 51. old. A plebejus ellenzékihez tartozó társadalmi rétegek s jelentőségükről 77—78. old.

Az újkor az egyéniségi érzés erős és szabálytalan, sokszor túltengő megnyilatkozásával állított be.¹⁾ Az olasz városok szellemi és gazdasági ragyogása, a francia és német parasztság önállósulása, az angol hűbéri rend teljes elhalása, az egész világon észlelhető parasztlázadások, nálunk Dózsa György, Németországban Münzer Tamás, Angliában Wat Tyler, Franciaországban a Jacqueriek harcot jelentettek a gazdasági szervezet rendi megkötöttsége ellen. A reformáció küzdelem az emberi szellem elvi felszabadításáért. A kereskedelem arányainak országhatárokon túl kitolása, a tengerentúli kereskedelem nagy vállalkozók és nagy egyéniségek kezébe összpontosítása a céheket súlyosztette jelentéktelenségbe és vitte a felozlásba, a kamatszédés tilalmának elhalta, a római jog recepciója Németországban és meggyökerezése Franciaország déli részében, a *droit écrit* hazájában, a háramlási jog — a *droit d'aubaine* és a magvaszakadás intézményeinek erkölcsi elítélése mind a középkori kötelekek lassú megoldását és az egyéniség szabad érvényesülésének újabb lehetőségeit jelentette.

Mindenki ugyanazon törekvésekre érezte magát feljogosítva. A német parasztság híres 12 cikkelye²⁾ már sok oly intézményt követelt, mely nagyrésztben a XIX. században valósult meg, egyrésztük pedig — mint az egyházi javak megváltása — sok helyen még ma sem. Amit fent a védelemre szoruló jobbágy külön erkölcsének neveztem, az igazságtalanságnak kezdett feltűnni, a jobbágy is az erkölcsök közösségét kezdte a maga emberi mivoltából kifolyó igazságnak hirdetni. A városi polgárok a minden embert egyformán megillető jogokhoz és kötelekségekhez kezdték igényt tartani. Mindez végeredményben az egyenlősítési irányzatot szolgálta, mely a gazdasági és szellemi élet egyik alapvető irányzata maradt mind mai napig.

De azt jelenti e ez, hogy a középkor nyom nélkül tűnt el az ember lelkében, hogy ez a középkor eltakarítása után ott tartott, ahol az ókor végén? Egy tekintet az újabb kor egyéneire, politikai és szellemi törekvéseire megcáfolja ezt. Egész más az újkor embere, mint a római császárságé. Más a főura, más az iparosa, más a tudósa és államférfia, más a parasztja és munkása. Lessing, a legnemesebb szívű és legeszményibben gondolkodó német, a történelem hatását, feladatát a neveléséhez hasonlította³⁾; és bizonyára van ebben sok igazság, mert a történelmi korok tudattalanul is ugyanazon nyomokat hagyják hátra az emberi lélekben, mint a nevelés a gyermekében. A történelem kényszereszközei alakítják az embert azzá, ami, azok kényszerítik bele abba, amit kultúrának nevezünk.

¹ Burckhardt: *A renaissancekori műveltség Olaszországban*, II. k. 182—183.

² Ismertette Engels: id. m. 93. old.

³ Lessing: *Erziehung des Menschengeschlechts*.

Az ókor az egyén felszabadításában, a középkor a felszabadult egyén lelkének társiasabbá tételében végződött, melyet semmiféle új történelmi erő ki nem törölhetett. A család mai napig sem jutott el a felozlás oly fokára, mint a Római birodalomban, az újkori egyén minden marxizmus ellenére soha sem állott oly idegenül egymással szemben, a hasonorsúak soha sem állottak egymás megsegítésétől oly távol, mint az Imperium alatt. A középkori forma összetört, de annak leszűrődött eredménye ott élt az emberi lélekben. Minden egyéniségi szellem dacára társiasabban érzett az újkori ember, mint embertársa a Római birodalom végén. Az egyén kiszabadult ugyan a rendi szervezet bilincseiből, változtathatta a társadalomban elfoglalt helyét, de társadalmi osztályokként megmaradt mindig az összetartás, az együttműködési készség erkölcsi eleme. A legényegyesületek, az írói és művészi klubbok, az akadémiák, az egyetemek, a részvénytársaságok, a szalonok az újkor kezdeti visszahatásai az egyéniségi szellem bántó megnyilvánulásai ellen.¹⁾

Az újkorban tehát erőteljes egyéniségi érzés mellett ott lappang az eleven társas érzés. Kényszer nélkül is nagyobb összhangban áll az egyén viselkedése a társas együttélés követelményeivel, mint az ókor végén és bár másképp, de nem kevésbé társias, mint a középkorban a kényszerintézmények hatása alatt. Ezen két érzés kölcsönhatása teszi az újkori egyén életét oly dramatikussá. Mindenütt az egyenlőség jegyében akar érvényesülni az egyén, a tekintélyek tagadásában, az állami kényszer lehető visszaszorításában, de másrészt ről él benne a középkorban új életre kelt társas szellem, mely új formáit keresi az egyének összekapcsolódásának. Ezért bonyolultabb az újkor emberének lelki élete a korábbi korokénál. Simmel a németek mélyen gondolkodó tudósa²⁾ és Tarde a francia bölcs³⁾ analógiát találják az egyén és társadalom lelki szervezete közt. Az ő

¹ Willamovitz: id. m. 28. old. „Die Parallele mit den Germanen drängt sich auf, besser mit der Geschichte von 500 bis 1500. Am Anfang der Chaos der Völkerwanderung, am Ende die Entdeckung der Welt und des Mensahan, die Befreiung des Individuums. — Lange: id. m. II. köt. 487. o. „Es ist daher nicht unmöglich, dass unter den Analogien zwischen unserer Zeit u. dem Untergang der antiken Welt sich auch jener schaffende und wiedervereinigende Zug wiederfindet, welcher damals aus den Trümmern der alten Ordnung der Dinge die Gemeinschaft eines neuen Glaubens hervorgehen Hess”.

Szembetűnő, hogy mindakét író meglelte az itt fejtegetett párhuzamot az ókor végén s az újkorban, valamint a középkorban uralkodott s a mi korunkban uralkodó hatalommá váló felfogás és cselekvések között: különösen érdekes Langénál a párhuzam a vallás és társas érzés, mint társadalom összetartó erők közt.

² Simmel: *Sociologie*, 763. s köv. old.

³Tarde: *Les lois sociales*, chap. II, 68—69. old.) Paris, Alcan, 1905.)

szemükben a modern egyén lelkében ugyanazon küzdelmek folynak le, mint a társadalomban az egyének közt. Ezért az a problematikusság, az a faustszerűség a mai kor kiválóbb, a belső harcokat hangsúlyozottabban átélő egyéneiben.

Az újkori történelmi fejlődés alapjelensége mindenesetre a szabadságra és egyenlőségre törekvő egyéniség. Az egyének közti különbségek letörésére, a gazdaság, a művelődés, az erkölcs terén az egyformaság lehetővé tételére törekszik.

Az egyén ezen érvényesülésének hű kísérői voltak az újból az egyénhez forduló, attól számtalan belső finomságot követelő, színes és mélyen járó erkölcsi rendszerek, melyek a középkorban hiányoztak. Az ókor magasan szárnyaló erkölcsi tanításainak méltó korrelatívumai az újkor erkölcsi rendszerei.

Nyomon kísérhettük az egyéni előtérbe nyomulását az újkor társadalmi összetételében. Gazdasági téren a fejlődő pénzgazdaság mindinkább függetlenítette az egyént csoportjától. Egyformán úrrá lett minden pénzes ember. Lakás, ruházat, anyagi és szellemi szükségletek a pénz segítségével mindenkire egyformán kielégíthetővé lettek és ekkép vált keresztülvihetetlenné a középkor minden idevonatkozó szabályozottsága. A piac kiterjesztése és szétszórtsága lehetővé tette, hogy társadalmi állásra tekintet nélkül mindenki rendelkezésére álljon minden, mi megkíván és mit megfizethet. Ez mozgósította a földet — a hűbéri rend gyökerét —, emelte a művelődés lehetőségeit és elterjedtségét, ezzel erős fegyvert alkotott minden egyenlőtlenség ellen és erősen emelte az egyén önérzetét.

Az egyéniségnek erőteljes előtérbe nyomulása megváltoztatta az egyének helyzetét. A városokban megjelentek a dúsgazdag polgárok mellett a proletárok, a falvakban az erőteljes parasztosztály mellett a nincsetlen munkások. Am olvassuk el Acsádynak az ezen korabeli parasztságra vonatkozó tanulmányát,¹⁾ a XVII. századbeli francia parasztságra Labruyére híres leírását,²⁾ a XVIII. századéra Carlyle pathetikus panaszait³⁾ és megdöbbenés fog el bennünket azon örvény láttára, mely az újkorban elválasztotta az embert az embertől. A XVII. és XVIII. század modern erkölcssei sokban hasonlók voltak a sokszor jellemzett római birodalombeli erkölcsökhöz. Megfogyatkozott a köz iránti kötelességek érzése. XV. Lajos szájából került ki az a röpke szó, mely ezen kor erkölcsi felfogására annyira jellemző: *Après moi le déluge*. Mandeville, a XVII. század végének angol közgazdasági írója véste azt a szólamot, hogy a gazdagságnak szüksége van a szegénységre, nem szabad tehát a munkást jól fizetni.

¹ Acsády: *A magyar jobbágság története*, 3. könyv 214. s. köv. old. A földművesosztály állapotának megrendítő összesítő rajza 289. old.

² Labruyére: *Caractères*, 269. old. (Paris, 1892.)

³ Carlyle: *The french revolution*, 28—30. old. (London, Chapman).

A XVII. és XVIII. században lett általánossá az egyén kultusza. Ebből kiindulva hirdetik e századok francia és angol írói az egyén teljes szabadságát, követelik az egyén érvényesülését gátló minden korlát megdöntését. A társadalmi együttélést és az államot az egyének szabad szerződésére vezetik vissza. Hirdetik a jogtipró, az egyén szabadságát elnyomó államfő elleni lázadás szabadságát, aminek már a XVI. század egyes írói is kifejezést adtak. La Boetie, a korán elhunyt nemesszívű francia író *Contre un* című lángoló vitairatában¹⁾ már akkor felveti azt a kérdést, miért engedelmessékedjék mindenki egynek, midőn mindenki joga előbbre való az eggyénél és mindenki egyenlő.

Gazdasági téren a legtökéletesebb individualizmust, az egyének szabad versenyének egyedül hasznos és jogosult voltát hirdeti a nemzetgazdaság megalapítója Smith Adam és minden állami beavatkozást céltalannak és károsnak nyilvánít.

A XIX. század közepéig az újkor története mindenütt a középkor politikai és társadalmi kötelékeinek feloldásával járt. Az egyéni szabadság és egyenlőség jegyében hirdette a francia forradalom az ember jogait, eltörülve ezzel minden társadalmi különbséget. Ez eszmék hatása alatt tiltott el minden társulást, törölte el az egyleteket, a kereskedelmi társaságokat, az ügyvédi kamarákat. Tekintet nélkül az emberek természetes egyenlőtlenségére, azok teljes atomizálására törekedett. Minden állami beavatkozás kárhóztatva lett és a közbiztonság megvédésében az állam feladatát kimerítve látták. Ezen az éjjeli őr szerepét játszó állam, mint később metsző gúnnyal elnevezték, volt a kor ideálja, az állami nihilizmus, mely Spencerben fetőződött, ki az egyének szabad és korlátlan küzdelmében a létért látta a haladás, a jobbak, a kiválasztottak, a tökéletesebbek győzelmének egyedüli biztosítékát. Ez elv nevében támadta Spencer²⁾ tudásának és fényes tehetségének minden erejével a társadalmi és állami szabályozásokat, a szegények és gyengék oktalan gyámolítását, az állami oktatást, a minden áron való törvényhozásdit, a fecsegés nemzeti gépét — amint a parlamentet nevezték — és drasztikus éberséggel soroltak fel mindent, ami az ily beavatkozás károságát és eredménytelenségét igazolta.

Bármily hatalmas átalakulások forrása volt is az egyéni és bármily győzelmesen érvényesült is az állami és társadalmi élet minden

¹⁾ Ismertette Lecky: *Gewehte des Ursprungs u. Einflusses der Aufklärung in Europa*, II. köt. 161. s köv. old. (Leipzig, Winter, 1873.)

²⁾ L. különösen *Einleitung in das Studium der Sociologi'e* első hét fejezetét s Huxley arra vonatkozó kritikáját. *Sociale Essays*, 4. és 5. tanulmány. (Anarchie der Bevormundung. Staatsnihilismus).

ágazatában¹), soha sem volt a cselekvések egyedüli hajtó ereje. Itt e ponton látjuk azt a haladást, amit a középkor jelent az emberiség részére. Az újkori fejlődés magasabb szintről indult, mint a középkori. Azon kapcsolatok, melyekbe a középkor foglalta az egyéneket, gazdasági és szellemi téren egyaránt éreztették hatásukat az egyéniség újabb diadala, a középkori kapcsok széttörésére irányuló újkori törekvések idején is. A középkor alatt megszokott képzetek az idegrendszer útjait megszokottá tették ilyenek számára akkor is, midőn azokkal ellentétes képzetcsoportok irányították a cselekvések és gondolatok legnagyobb részét. Fogékony maradt az ember az egyéniségi elv uralma alatt is a közösségi, a társulási eszmék iránt. Az újkori történelem alapszínét a XIX. század közepéig az egyéniségi elv adta meg, de párhuzamos alakulatok szülője volt a társulás elve. Ez az elv a középkor tekintély elvét legtisztábban megőrző egyházi szervezetekben és vallási rendszerekben találta leghangsúlyozottabb kifejezését. Az egyházi szervezetek szoros összetartásban, minden hozzátartozó megvédésében és felsegítésében ismerték fel erkölcsük egy részét. Korán alakultak a munkások közt baráti társulások, segélypénztárak, már a XVII. században látunk tőkekoncentrációkat a részvénytársaságok formájában, melyek mind közös jogok megvédését célozták.²)A városi életbe sodródott munkástömegek mind nagyobb arányú és nagyobb elnyomással fenyegető tőkés gazdaság ellen közös

¹ Br. Eötvös József 1854-ben fejezte be *A XIX. század uralkodó eszméit*. A középkorban — a fent kifejtettekkel ellentétben — az egyéniség diadalát látja az ókor társas érzésével szemben s az újkor állami és társadalmi, mondjuk közösségi törekvéseiben visszahatást észlel a középkor individualizmusa ellen, és ellentétet lát ezen törekvések és az újkori egyének szintén az individualizmusban gyökerező eszménye között. Szerintem az ily ellentét lehetetlen. A közönség az egem lelkiéből merít s ha ott csupán individualizmust talál, nem cselekedhetik azzal homlokegyenest ellenkezőleg. Bizonyos *contradictio in adjecto*-t látok az egész felfogásban, mely magyarázatát abban leli, hogy Eötvös nem vette észre, miszerint társas és egyéni eszmény párhuzamosan befolyásolta az újkori társadalom egyéneit — és míg az egyéni volt fölényben a 19. század második harmadáig — ez időponttól előtérbe nyomul s az egyén lelkét mindinkább hatalmába veszi a társas. Ez magyarázza az uralkodó eszméknek — a szabadságnak, egyenlőség s nemzetiségnek — az állam által célzott megvalósítási formáit is. Szükségtelen kiemelnem, hogy Eötvös azon szélső individualista állapon áll, mely Spencerben találja legtipikusabb és legkövetkezetesebb képviselőjét.

² L. az angol gazdasági életre Webb: *Geschichte des britischen Trade Unionismus*, 1. és 2. fejez. Schmoller: *Volkswirtschaftslehre*, I. köt. 440—441. II. köt. 270—271, 347. Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 21—229. old. is sok idevonatkozó megjegyzés van (Tübingen, Laupp 1901.)

óhajok, eszmék és cselekvésekben találkoztak. Mindezek bizonyos védelmet nyújtottak a túlerőssé vált egyéni ellen és természetes gyupontját képezték az egyénivel ellentétes eszmék erősödésének és terjedésének. Szivárgások és befolyásolások, ozmotikus egyesülések történtek mindkét erő közt, tökéletes elzárkózás a tőkés és munkás, a vezető és vezetett osztály közt épen ezért nem is következett be. Az egyéni természetes következményét képező szabadság jelszava mellett már Rousseau műveiben elméletben és a francia forradalom alatt gyakorlatban kifejezést nyer a társulási elv természetes folyományát képező egyenlőség jelszava.

A XIX. században a munkásszervezetekben, a szocialisztikus mozgalmakban, a trösztök és kartellekben óriási erőre tesz szert a társulás szelleme, és ma már áthatja egész társadalmi életünket. Valóban a szociális etika világában élünk. Az állam és társadalom ma már nem a szabad verseny, az egyén korlátlan szabadságának látó szögéből fogják fel az élet problémáit. Erősen áthatotta őket a közösség, a társas köteleességek előbbrevalóságának tudata.

A társadalom egyesületek láncolatává kezd válni, melyek tagjaiknak valamilyen formában leendő segélyezését vallják feladatukul. A szerződés szabadságának elve át meg át van lyukgatva gyámkodó rendszabályok által. A munkások felett állanak szakszervezeteik, az egyes vállalkozó felett a tröszt, a gazdasági harcban mint egy ember járnak el munkások és munkaadók.

Az egyenlőség elve látszik diadalmaskodni, a szabadság meg nem valósítható jelszó maradt.

Az erkölcsi rendszerek közül is azok győzedelmesekek, melyek a társadalmi hasznosság elvét hirdetik kiegészülve a kölcsönös segítés erejével. Mintha az egész erkölcsi fejlődésnek Maine által észlelt iránya,¹⁾ megfordult, a státusból, a közösségből a szabadság, a szerződés felé törő irányzat megakadt és helyet engedett volna az egyéni szabadságból a kötöttségre irányuló fejlődésnek. Ha látom, hogy a szocializmus mekkora tömegeket mozgat meg, ha látom, mennyire tért hódít a társadalomban és államban, úgy egy újabb kor körvonalai bontakoznak ki, melynek uralkodó elve a társasság. Újból megerősödnek a társas köteleések, a társas eszmétől még mindig nem eléggé áthatott egyének újabb nevelése, erkölcsének társas tartalommal való újabb áthatolása veszi kezdetét.

III.

Mindez képtessé tesz most már bennünket azon nehézségek megértésére, mellyel az erkölcs követésénél az egyénnek meg kell küzdenie. Lényének alapvonása ma is az, mellyel történelmét megkezdette; a szabad és önző egyéniség, mely csak magára szeretne tekintettel lenni. Az önzés vitte őt társaságba, mert e nélkül elpusztult

¹ Maine, id. m. chap. V., 169—170. old.

volna. Meg kellett tanulnia úgy cselekedni, hogy ne bántsa mások önzését. Társas cselekvésbe, gondolkodásba, érzésbe kellett törődnie, mellyel azonban jellemének ősi alapvonása mai napig sem tudott egybeforrni. Az ősi érzés nagyon sokszor áttörte a társas korlátokat a maga jognak érzett erejével és mindig oly társadalmi forma megteremtésére törekszik, mely kedvezőbb az egyén önérzésére. Minden ilyen alakulat korlátlanabbá vált egyéniségei azonban veszélyekkel járnak egymásra és a megerősödött társas érzés hatása alatt az egyéniség újabb kötelekekbe leendő szorításának szükségességét érezteti.

Igy ütközik mindig az ősi egyéni a maga teremtette korlátokba, innen az a sok fájdalmas küzdelem az erkölcs világában, mely nem mindig végződik az egyénbe nevelt társas érzés, az erkölcs győzelmével. Innen a kis és nagy bűnök, a legjobbak menekülése az egyedüliségbe, a csöndnek és magánosságnak gyakori áhítozása.

A történelemnek a két érzés közt váltakozó iránya azonban kétségtelenül az egyéniségi és a társas érzés egybeolvasztását eredményezi. Láttuk, hogy az egyéni minden erőteljessége mellett bár idegenül, de békében fért meg ember ember mellett az ókor végén és mennyi finom erény, az erkölcs mily finomságai hatották át az egyént, viszont mennyivel társiasabban, együttérzőbben éltek egymás mellett az emberek a középkor végén, mint a Római birodalom végén! Mennyivel fölötte áll mindkét kor a kezdetleges koroknak, mennyi haladás az egyéni érzések kifinomulásában, az ember megbecsülésében és a társas együttérzésben.

Az erkölcsi fejlődés akkor fog véget érni, ha az egyén tökéletesen át lesz hatva társas gondolkodástól,¹⁾ ha azt fogja egyénileg hasznosnak és jogosnak tudni, ami társadalmi szempontból is hasznos és célszerű, ha nem fog másképp gondolkodni tudni, mint társiasan, ha kihal belőle az önzésnek egyéni formája és annak csak társas formája marad meg, melyben mindenki kényszer nélkül teljesíti mindazt, ami mindenki előnyére válik, de amely cselekvés egyéni szempontból is az egyedül előnyös. Ma az ilyen cselekvést önzetlennek nevezünk. De abban a jövőben más cselekvés lehetetlenné válik. Ebben a korban egybeolvad jog és erkölcs, mindenki csak együtt érzőn, legtökéletesebb tekintettel a vele együttélőkre tud cselekedni. Kényszer nélkül csak jót, a senkit sem sértőt, a minderikit védőt teszi. A

¹ Fouillée: *Les elements sociologiques de la morale*, livre II., chap. IX., 339. old. (Paris Alcan 1905.) O est l'union complete de rindividualité et de la sociabilité, qui est le terme final de l'histoire. Fouillée is meglátja az egyéni s társas kölcsönhatását, de ezen két érzés fejlődését inkább a bölcsész, mint a történettudós szemével vizsgálja. Ezért nem látja meg azok fejlődését, nem talál fokozatokat a két érzés erőssége közt az egyes korokban. Nem látja meg végül a fejlődésnek az egyéni felé tartó s mindinkább erősödő irányát s így a társas érzésnek mind tökéletesebben egyénivé alakulását.

tökéletesen társiasá vált ilyen egyén nem fogja ismerni a mi küzdelmeinket az erkölcsi parancsokkal szemben. Egyáltalán nem fog ismerni kívülről jövő parancsokat, egyedül tökéletesen társiasan gondolkodó egyéniségének, a társas étellel egybeolvadt érzéseinek és gondolatainak fog engedelmeskedni.¹⁾

Ezen kor egyénéről mondotta Spencer, hogy az egyén boldogsága más egyének boldogságának a tudatától függ. Az ilyen egyén tökéletesen altruista, de tökéletesen egoista is. Minden cselekedete mindenkire, de magára is hasznos. Erre fog állani Kant erkölcsi szabálya: úgy cselekedjél, hogy cselekvésed szabálya általános törvényhozás elvéül szolgálhasson. Nem is tud másképp cselekedni, mert csak az ily cselekvés fog megfelelni érzéseinek és gondolatainak.

A szocializmus a maga társadalmától várja ezen új erkölcs megteremtését. Loria, a marxista társadalmi bölcselet teoretikusa, is ettől várja az általa határerkölcstnek nevezett erkölcsi rend megvalósulását²⁾, mely mindenki önkéntes megtartóztatását fogja jelenteni a másokat károsító cselekményektől és mindenki cselekményeinek más érdekeivel való egybeforradását. Nem tudok azonban ebben hinni. Látva a társadalmi fejlődés alapvető, az egyéniség mind teljesebb érvényesülésére töre irányát, a szocializmus mint a fejlődés határvonala, ennek egyenes tagadása lenne.

A szocializmus az erős és kemény szervezet társadalma lesz. Bizonyos tekintetben közelebb fog állani az ember őskorához, melyet legkiválóbb szellemei a mai korrallal szemben sok tekintetben dicsérnek. A lehető teljes egyenlőség fog benne uralkodni a szabadság erős korlátozása mellett. Bármennyire támadja is a középkort, alapelve a társadalmi kötöttség rokona a középkorénak. Míg azonban a középkornak, mely az összetett törzsi társadalomban rejlő szervi egyenlőtlenségekből indult ki, szükségképpen az egyenlőtlenségek társadalmának kellett lennie, addig a szocializmus, mely foglalkozások közti eltérések mechanikus tényéből előálló különbségek idejében keletkezett, az egyenlőségek társadalma lesz. Formailag a középkorral azonos, lényegileg annak éppen tagadása a szocializmus társadalma. A termelés, a forgalom és fogyasztás közjogi szabályozása — mely nemcsak az anyagiakra fog kiterjedni — az egyéni tehetségek és akaratok rendszabályozásának önkéntelenül is jelentékeny fokát, az egyén szabad érvényesülésének jelentékeny gátját jelenti. Midőn tehát a szocializmus a termelés lendületét és irányait, a fogyasztás mértékét és minőségét megszabja, akarva, nem akarva a tehetségek kerékkötő-

¹ Spencer: *Ethik*, II. köt. Anhang 525—545. old. és *Sociologie*, IV. köt. 24. fejelet. — Guyau: *Sittlichkeit ohne Pflicht*, Schluss. Tande: *Les lois de l'imitation*, chap. VIII, 4i23. s köv. old., chap. VII. 379. s köv. old.

² Loria: *Die wirtschaftlichen Grundlagen der herrschenden Gesellschaftsordnung*, (Freiburg, Mohr, 1895) 8—,1.3. old., továbbá a tőkés gazdaság ellentétes erkölcsseit élesen kiemelő 2. és 3. fejelet.

jévé válik. Lehetetlennek tartom, hogy az emberiség végső fejlődési pontja azonosan termelő és azonosan fogyasztó embereket jelentsen. Ennek ellene mond mindaz, amit az ember történelméből eddig tanultunk. A szocializmus tehát jelentheti és kétségtelenül jelenteni is fogja a nagy tömegek viszonylagos anyagi jólétét és műveltségét, de nem lesz az egyéni megnyugvás korszaka.

Az erősebb egyéniségek magukban is bizonyos feszítő erőt fognak jelenteni a szocializmusnak a természetes egyenlőtlenségeket sem szerető, sablonra törekvő rendje ellen és midőn az öröklött társadalmi rang, a foglalkozásokon nyugvó társadalmi jelentőség a szocializmus egyenlősítő kohójában teljesen felolvad és minden fontosságát el fogja veszíteni, minden mesterkéltn, tisztán a társadalom alkattából folyó egyenlőtlenséget természetellenesnek fognak érezni, önként be fog következni az emberek természetes egyenlőtlenségén¹⁾ és az egyéniségnek azzal együtt járó szabadságán nyugvó, a szocializmus rendjének lassú feloldódását eredményező új korszak. A szocializmus szervezetének az egyént elnyomó hatása oly mértékben gyengül, amily mérvben válik önkéntessé az egyének együttműködése. Ugyanaz fog ismétlődni, minek a középkor méltatásánál adtam kifejezést: a társas érzés erősbödése az egyénben fölöslegessé teszi a társas érzés²⁾ szolgáló korlátokat és erőssé az azok megszüntetésére törekvő egyéni érzést. Ezzel a fölöslegessé vált szociálisztikus szervezet helyébe léphet az együttérző egyénire épített új társadalmi rend.

Bernstein talán elég elfogulatlan tanú e részben. Annak adtam kifejezést, mit ő fejteget *Die Notwendigkeit in Natur und Geschichte* című értekezésben. „Die Klasseninteressen weichen zurück, das Allgemeininteresse gewinnt an Macht³⁾” fejezi ki szerinte a társadalmi fejlődés általános irányzatát, tehát a szociálisztikus társadalomét is. Az egyének hordozói ezen irányznak, azok letéteményesei az *Allgemeininteresse*-nek, az egyén tökéletesülése alakítja át a tökéletlenebb társadalmat.

Mindezekből szabad igaznak találnunk azt, mit fent fejtegettem. A fejlődés végső eredménye — számtalan és az ember nevelését lassan tökéletesítő társadalmi formák elenyészte után — a szabad, parancs és kényszer nélkül egymás mellett élő egyének társadalma lesz. Amidőn megszűnik az erkölcs parancs és kényszer jellege és erénynyé válik. A Nietzschek és Stirnerek álma. Ezen végső korban válik teljessé a szabadság és egyenlőség, melynek összeegyeztetésén a mi

¹ Durkheim: *De la division du travail social*, 370. old. (Paris, Alcan, 1902.): „Le travail ne se divise spontanément que si illa société est constituée de manière à ce que les inégalités sociales expriment les illegalités „naturelles”.

² Bernstein: *Zur Theorie und Geschichte des Socialismus*, III. Teil, 69. és köv. old.

korunk hiába fáradozott és előreláthatólag az ezt követő szociálistikus társadalmi rend is eredménytelenül fog dolgozni. A szabadság és egyenlőség minden tökéletessége mellett is cselekvésben és érzésben egybeforrva élnek majd ezen kor társadalmának az emberei.

Amit a kezdetleges ember meg nem valósíthatott megsemmisülés nélkül — a szabadságot — és amit a fejlődése által életre keltett erők áldozatul követeltek, az egyenlőséget, azt a végső fejlődés előreláthatólag meg fogja hozni. A társadalmi fejlődés az egyén teljes szabadságának megvalósulása nélkül nem fog nyugvóponthoz jutni. Az ősi ember alapérzése, mely azonban végig kíséri történelme egész folyamán, akkor lel teljes megvalósulást, bár másként, mint ő képzelte. Nem a félelem és gyűlölet, a környezet megsemmisítésének, hanem épen ellenkezőleg a szeretet, a minden emberrel való rokonszenv és a természet megértésének a jegyében.